

بررسی و تحلیل سبک شخصی مولانا

در غزلیات شمس

شادروان دکتر علی حسین پور چافی

تهران

۱۳۸۵

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

زبان و ادبیات فارسی ۵۱

حسین پور چافی، علی، ۱۳۴۷-۱۳۸۵
 بررسی و تحلیل سبک شخصی مولانا در غزلیات شمس / علی حسین پور چافی. —
 تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۵.
 هفت، ۲۰۷ ص. — (سمت): ۱۰۴۹: زبان و ادبیات فارسی؛ ۵۱
 بها: ۱۴۵۰۰ ریال.
 ISBN 964-530-108-4

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
 صفحه عنوان به انگلیسی: Ali Hosseini-poor Chafi. Analysis of Rumi's
 Personal Style in "Ghazallat-e Shams".

کتابنامه: ص. ۲۰۵-۲۰۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 ۱. شمس تبریزی. شرح. ۲. مولوی، جلال الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ ق. شمس
 تبریزی — نقد و تفسیر. ۳. شعر فارسی — قرن ۷ ق. — تاریخ و نقد. ۴. مولوی، جلال الدین
 محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ ق. شمس تبریزی. شرح. الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب
 علوم انسانی دانشگاهها (سمت). ب. عنوان.
 ۴ ب ح / ۵۲۹۷ PIR ۱/۳۱ فا ۸
 ۱۳۸۵

۸۵.۳۴۲۱۸

کتابخانه ملی ایران

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

بررسی و تحلیل سبک شخصی مولانا در غزلیات شمس
 شادروان دکتر علی حسین پور چافی
 چاپ اول: پاییز ۱۳۸۵
 تعداد: ۵۰۰
 حروفچینی و چاپ: سمت
 قیمت ۱۴۵۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشنده‌گان و عوامل
 توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.
 آدرس ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،
 روبروی پمپ گاز، کدپستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و جز اینها برای «سمت» محفوظ
 است (نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

لسان شعر بالاترین لسان است.

صحیفه نور؛ ج ۱۷، ص ۱۹۲

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآورهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع کمکی درس غزلیات شمس به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید می رود که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان شعر و ادب فارسی نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	فصل اول: سبک شخصی
۱۲	فصل دوم: سطح فکری دیوان شمس
۱۴	۲-۱ شادی گرایی و غم ستیزی
۲۳	۲-۲ عرفان حماسی و حماسه عرفانی
۳۳	۲-۳ حقیقت نمایی
۴۳	۲-۴ وحدت وجود
۵۳	۲-۵ مرگ ستایی
۶۴	۲-۶ خاموشی
۷۹	فصل سوم: سطح زبانی دیوان شمس
۷۹	۳-۱ سطح آوایی یا سبک شناسی آواهای دیوان شمس
۸۲	۱. موسیقی بیرونی یا عروضی
۸۵	۲. موسیقی کناری
۹۲	۳. موسیقی درونی
۹۲	۱. گونه های مختلف تکرار
۱۰۰	۲. تسجیع
۱۰۳	۳. تجنیس
۱۰۴	۴. مشدد آوردن مخفف و مخفف آوردن مشدد
۱۰۶	۵. تخفیف واژه ها با حذف حروف آنها
۱۰۸	۶. ابدال

۱۰۹	۷. تلفظ کسره اضافه بعد از کلمات مختوم به های غیر ملفوظ به ...
۱۱۰	۸. به کار بردن اصوات علم موسیقی و اصوات حیوانات و اشیاء
۱۱۱	۹. آوردن اوزان شعری در میانه یا پایان غزلها
۱۱۲	۱۰. مطابق نبودن تعداد ابیات غزلیات مولانا با تعداد ابیات معمول در ...
۱۱۵	۲-۳. سطح لغوی یا سبک‌شناسی واژه‌های دیوان شمس
۱۱۹	۱. گسترده‌گی واژگان
۱۲۰	۲. لغات و عبارات عربی
۱۲۲	۳. واژه‌های ترکی و یونانی
۱۲۶	۴. استفاده از واژه‌های غیر رسمی و عامیانه
۱۲۹	۵. واژه‌های بر ساخته، نامستعمل و نادستوری
۱۳۱	۶. واژه‌های محوری
۱۳۸	۷. استعمال «اندر» به جای «در»
۱۳۸	۸. کاف تصغیر، تحقیر، تحجیب و ترجم
۱۴۰	۹. اصوات «هله»، «هین» و «زهی»
۱۴۲	۳-۳. سطح نحوی دیوان شمس
۱۴۴	۱. کاربردهای کهن دستوری
۱۴۹	۲. حذف حروف اضافه
۱۵۰	۳. آوردن حرف اضافه پس از متمم
۱۵۰	۴. کوتاهی جمله‌ها
۱۵۱	۵. تکرار جمله‌ها
۱۵۳	۶. کثرت جمله‌های خطابی
۱۵۵	فصل چهارم: سطح ادبی دیوان شمس
۱۵۸	۴-۱. نمادگرایی
۱۷۲	۴-۲. جاندارانگاری یا تشخیص
۱۷۸	۴-۳. گسترده‌گی صور خیال عامیانه و وجه‌شبه‌های عارفانه

صفحه	عنوان
۱۸۴	۴-۴ تصاویر پارادوکسی یا متناقض نما
۱۹۲	۴-۵ کثرت تلمیح
۱۹۹	نتیجه گیری
۲۰۵	منابع و مآخذ

www.ketab.ir

تقدیم به:

پدر و مادر مهربانم،

همسر عزیزم،

و روان پاک برادرم.

www.ketaboo.ir

مقدمه

تحقیق حاضر حاصل نگرشی است نو به دیوان غزلیات مولانا جلال الدین محمد بلخی از سه نظرگاه فکری، زبانی و ادبی. در این تحقیق کوشیده‌ایم تا در حدّ توان خویش به تفکر، زبان و بیان مولانا در غزلیاتش نزدیک شویم، تا شاید از این رهگذر به عناصر محوری و بنیانی شعر او که سبک او از آنها مایه می‌گیرد، دست یابیم. حقیقت این است که دستیابی به «سبک شخصی» شاعری چون مولانا کاری است بس اندیشه‌سوز و توانفرسا، و ما هیچ‌گاه مدّعی نیستیم که در این تحقیق به «مختصّه اصلی» شعر او دست یافته‌ایم؛ چرا که این مهم، نیازمند سالها تحقیق و تأمل در شعر شاعر است و با وقت کمی که ما برای تدوین این رساله داشته‌ایم، سازگار نیست. صائب، که خود شاعری نازک‌خیال و باریک‌بین است و سالها با غزلیات مولانا مانوس بوده و بسیاری از غزلیات او را به زیبایی تمام استقبال کرده است، درباره‌ی دشواری آشنایی با «طرز مولانا» می‌گوید:

سالها اهل سخن باید که خون دل خورند

تا چو صائب آشنای طرز مولانا شوند^۱

اصولاً «کشف مختصات سبک فردی و مخصوصاً آن ویژگی بنیادی سبک شخصی، غبطه هر سبک‌شناسی است. این دشوارترین مرحله سبک‌شناسی و از سوی دیگر مفیدترین و شیرین‌ترین بخش آن است؛ اما فقط سبک‌شناسان باتجربه‌ای که عمری دراز با آثار شاعران و نویسندگان خاصی محشور و مانوس

۱. صائب تبریزی، دیوان، به کوشش محمد قهرمان، ج ۳، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶، ص ۱۲۷۴، غزل ۲۶۰۴.

بوده‌اند، می‌توانند از عهده تبیین مختصه یا مختصات سبک ویژه برآیند.^۱

با این حال، سعی کرده‌ایم که به برخی از مهم‌ترین عناصر فکری، زبانی و ادبی غالب، فراگیر و متکرر غزلیات مولانا دست یابیم و با استفاده از شواهد فراوان شعری از جای‌جای دیوان شمس، این عناصر را توصیف و تحلیل کنیم. بدین ترتیب، در سطح فکری به شش ویژگی، در سطح ادبی به پنج ویژگی و در سطح زبانی به چند ویژگی دیگر اشاره کردیم، و این تحقیق، در واقع، تفصیل این ویژگی‌هاست. البته برخی از این ویژگی‌ها نسبت به ویژگی‌های دیگر از اهمیت بیشتری برخوردارند و در شناخت سبک شخصی شاعر مفیدتر و رهگشاترند.

گفتیم که در این تحقیق از سه نظرگاه فکری، زبانی و ادبی به غزلیات مولانا نگریسته‌ایم. این تقسیم‌بندی را می‌توان چنین توجیه کرد: نگرش خاص هنرمند به جهان بیرون و درون موجب می‌شود که «فکر»ی در ذهن او نقش بندد. اگر هنرمند بخواهد این فکر را به دیگران منتقل کند، ناچار به استفاده از وسیله است. اگر نقاش باشد، از رنگ و قلم‌مو و کاغذ بهره می‌گیرد، و اگر موسیقیدان باشد، از نت‌ها و آواهای موسیقی کمک می‌گیرد. در این میان، شاعر و نویسنده به «زبان» متوسل می‌شوند و بدین وسیله از مکنونات فکر خویش پرده برمی‌گیرند؛ اما آنچه موجب تمایز سخن شاعر از سخن دیگر گویندگان می‌شود، استفاده از زبان «ادبی» است. کار شاعر نقاب برگرفتن از رخ اندیشه با به کارگیری زبانی است که از ادب مایه‌ور است. بدین ترتیب، در هر شعری، با سه عنصر اساسی مواجه هستیم: فکر، زبان، و ادب. از این رو، شعر را می‌توان چنین تعریف کرد: شعر، تبلور فکر در زبانی خیال‌آمیز است.

هر یک از این عناصر و سطوح سه گانه یعنی فکر، زبان و ادب دارای هنجارهایی است و خروج شاعر از این هنجارها می‌تواند موجب ایجاد سبکی خاص برای او باشد، و کار سبک‌شناس، شناخت هنجارها یعنی قراردادهای و سنن

فکری، زبانی و ادبی، و خروج از آنهاست. غزلیات مولانا نیز در هر سه سطح زبانی، فکری و ادبی نسبت به دیگر شاعران سبک عراقی از تشخصها و تمایزاتی برخوردار است که محصول خروج هنری او از هنجارها و معیارهای دوره خویش است. همین خروجهای هنری است که موجب شده است غزلیات مولانا از سبک‌دارترین غزلیات ادب فارسی باشد، و تحقیق حاضر تلاشی است برای دستیابی به این خروجهای هنری؛ خروجهایی که در مجموع، سبک شخصی مولانا را تشکیل می‌دهند.

از آنجا که مسئله «سبک شخصی» هنوز در ایران به درستی شناخته شده نیست و تحقیقهای انجام شده در حیطه سبک‌شناسی معمولاً بر مدار و مبنای «سبک دوره» است، در آغاز تحقیق حاضر، بحثی را به سبک شخصی اختصاص داده‌ایم و کوشیده‌ایم تا به تعریف و توصیف درستی از آن نایل شویم.

نکته دیگر اینکه، مبنای کار ما در این تحقیق، مجموعه ده جلدی غزلیات مولانا معروف به دیوان کبیر یا کلیات شمس، تصحیح مرحوم فروزانفر بوده است. جلد یک تا شش و همچنین قسمتی از جلد هفتم این مجموعه به غزلیات مولانا اختصاص یافته است. همچنین بخش کوچکی از جلد هفتم مشتمل بر ترجیعاتی (۴۴ ترجیع) است که از مولانا به جای مانده است. قسمت اعظم جلد هفتم مربوط به «فرهنگ نوادر لغات و تعبیرات و مصطلحات» دیوان است که مرحوم فروزانفر آنها را جمع و تدوین کرده است. جلد هشتم به رباعیات مولانا اختصاص دارد، و جلد‌های نهم و دهم (مجلد نهم) به کشف‌الابیات یا فهرست قوافی کل دیوان. مجلد نهم با دقت و حوصله خاصی به وسیله مرحوم فروزانفر و همکاران او تهیه و تنظیم شده و در دستیابی به ابیات دیوان کبیر مولانا بسیار رهگشاست، و کان سعیم مشکوراً. در این تحقیق، ما تنها به بررسی و تحلیل غزلیات فارسی مولانا، که خود در حدود سه هزار غزل است، پرداخته‌ایم و برای پرهیز از وسیع شدن دامنه کار، از غزلیات عربی و ترجیعات و رباعیات او صرف نظر کرده‌ایم و آنها را به تحقیقی دیگر وا نهاده‌ایم.

در ارجاع به غزلها و بیتها شیوه‌ای که اتخاذ کرده‌ایم، چنین است: عدد سمت راست در هر ارجاع نشان دهنده شماره جلد و عدد سمت چپ نماینده شماره غزل است. برای مثال، ۲۵/۱ یعنی جلد یکم، غزل بیست و پنجم، و ۳۱۲۵/۷ یعنی جلد هفتم، غزل سه هزار و صد و بیست و پنجم. در پایان، توفیق خویش در عمل به وظایف شرعی، اجتماعی و علمی را، از صمیم جان، از خداوند رحیم و رحمان خواهانم.

علی حسین پور

تابستان ۱۳۷۵